

نقدی بر روش شناسی مباحثات بهره

سمیه رشیدیان^۱

محمد مهدی مجاهدی موخر^۲

علی معصومی نیا^۳

امراه امینی^۴

چکیده

تحقیقات زیادی در مباحثات پیرامون رد یا تایید بهره، به ابزار مختلف نقلی، عقلی و تاریخ و اخلاقی تمسک جسته اند. آنچه در روش شناسی این مباحثات از اهمیت برخوردار است، یکسانی شیوه بحث و استدلال ها است. برای روشن شدن شیوه نقد و استدلال ها در این زمینه، این مقاله عمده تلاش خود را بر بررسی روش نقد و بررسی مساله بهره در یک سیر تاریخی نهاده است.

در این مقاله مساله مباحثات بهره در اندیشه غیرمسلمانان و روش های بحث و بررسی آنها مورد مذاقه قرار می گیرد. همچنین چنین سیری در اندیشه مسلمانان نیز بررسی شده و در نهایت روش مباحثات و مجادلات از نظر عینی و عقلی یا نقلی و ارزشی مقایسه می شود.

واژگان کلیدی: بهره، ربا، اقتصاد اسلامی

طبقه بندی JEL: P4 , P2, E430,E49

s.rashidian@aut.ac.ir

mojahedi2004@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری اقتصاد اسلامی دانشگاه علامه طباطبایی

۲. استادیار دانشگاه علامه طباطبایی

۳. دانشیار دانشگاه خوارزمی

۴. دانشیار دانشگاه علامه طباطبایی

۱- مقدمه

از مناقشه برانگیزترین مباحث اقتصاد مساله بهره یا به طور خاص مازاد در قرارداد قرض است. افراد زیادی در طول تاریخ با بیان استدلال‌های گوناگون به دنبال رد یا تایید این مساله بوده‌اند. این استدلال‌ها گاهی ارزشی و نقلی بوده و گاهی نظرات عقلی و اثباتی بوده‌اند.

نظرات ارزشی و نقلی عموماً بدون بیان دلایل و تحلیل‌های اقتصادی، بیشتر بر اتکاء بر مسائل اخلاقی و حقوقی بهره را رد یا پذیرفته‌اند. دیدگاه‌های تحلیلی و عقلی، بر جنبه‌های کارکردگرایانه بهره معطوف شده و با بررسی آثار آن در روابط اقتصادی و اجتماعی افراد، رای به قبول یا رد آن داده‌اند.

این دیدگاه‌ها به منظور سهولت در بررسی، در یک سیر تاریخی، به دو دسته نظریات اندیشمندان غیرمسلمان و مسلمان تقسیم شده‌اند. در هر حوزه فکری، نظرات موافقین و مخالفین بهره بررسی می‌شود.

سوال اصلی این مقاله روش مورد استفاده در مباحثات بهره است. هدف بررسی این موضوع است که آیا روش بکار رفته در مباحثات توسط اندیشمندان مختلف صحیح است یا خیر. فرضیه این پژوهش این است که مباحثات در فضاهای متفاوتی شکل می‌گیرد به طوری که انتظار است اگر یک طرف به تایید یا رد بهره با دلایل نقلی و ارزشی و اخلاقی می‌پردازد، مخالفین هم با استدلال‌هایی از همین جنس پاسخ گویند. همین‌طور اگر عرصه بحث دلایل اثباتی و عقلی است، دو طرف از ابزار همین حوزه بهره جویند که فرضیه مقاله این است که چنین هم‌گونی و مشابهتی در اکثر پژوهش‌ها به چشم نمی‌خورد.

از آنجایی که در اکثر موارد به خصوص در بین مباحثات اندیشمندان مسلمان، هم نوع نبودن استدلال‌ها، منجر به ابهام و عدم دستیابی به پاسخ صحیح و در نتیجه کشف راه حل مناسب می‌شود. نوآوری و دستاورد اصلی مقاله عبارتست از مقابل هم قرار دادن استدلال‌های مختلف در رد و اثبات بهره و کشف روش مورد استفاده و همچنین بررسی این مساله که آیا این روش در جایگاه مناسب بکار رفته است یا خیر.

این مقاله شامل چهار بخش مقدمه، ادبیات نظری، دستاورد مقاله و خلاصه و نتیجه‌گیری می‌باشد.

۲- ادبیات نظری

۲-۱- سیر تاریخی مباحثات بهره نزد اندیشه‌وران غیرمسلمان

۲-۱-۱- مخالفین بهره

مباحث ممنوعیت بهره به بیش از ۲۰۰۰ سال پیش باز می‌گردد. طبق کتاب بهره و سرمایه بوم باورک (۱۸۸۹)، در عهد عتیق بندهای متعددی به نهی از رباخواری اختصاص یافته‌است. در زبور داوود (ع)، تورات و انجیل در چند مورد به مژمت رباخواری پرداخته شده‌ست. در زبور داوود آمده‌است: «کسی که مال خود را برای سیم و زر به دیگران بدهد، از خوردن گوشت مرده حیوانات بدتر کرده‌است. در سفر نحمیا، در گزارش نحمیا، پسر حکلیا، باب پنجم بند ۱۰ آمده‌است: «من و برادران و افرادم به برادران یهودی، بدون سود، پول و غله قرض می‌دهیم. از شما می‌خواهم از رباخواری دست بردارید». در تورات کتاب یهودیان سفر خروج، بابت بیست و دوم، آیه بیست و پنجم، سفر لاویان، باب بیست و پنجم آیات ۳۵-۳۷، سفر تثنیه، باب بیست و سوم، آیات ۱۹-۲۰ رباخواری از برادر (یهودیان) فقیر مژمت شده‌است ولی گرفتن ربا از فرد غریب مجاز شمرده شده‌است. همچنین در آیه ۱۰ از انجیل متی آمده‌است: «مفت یافتید، مفت بدهید». در انجیل یوحنا و متی آخرین حد مجاز سود ۱۰ کلس بیان شده و نباید بیشتر باشد که آن سبب محبت است و تمام رفتارها در جهت محبت به اوست (خداوند عالم). در انجیل برنابا نیز در باب (فصل) هشتاد و نه (۸۹) آن در بیان مهلت توبه گناهکار و مذمت ربا صحبتی بین پطرس و سیوع و برخی شاگردان به میان آمده‌است.

مباحث مربوط به حرمت ربا ابتدا به عنوان یک بحث کلامی در بین فلاسفه و متکلمین بزرگی چون افلاطون و ارسطو و

بعد از آن‌ها به وسیله کالوین^۱ و مولینیس^۲ مطرح شده است. برای نمونه در دیدگاه‌های فلسفی در رد نرخ بهره می‌توان به دلایل عقلی ارسطو در این زمینه اشاره کرد. وی عبارت "عقیم بودن پول" را در کتاب "سیاست" بیان نمود. ارسطو "ربا" را که بدست آوردن پول از پول است، منفورترین و غیرطبیعی‌ترین شکل کسب درآمد می‌داند چرا که معتقد است پول برای مبادله است نه برای افزایش یافتن از طریق بهره. در تایید این حرف تالز^۳ بیان می‌کند گرفتن هر چیزی از پول قرض داده شده برخلاف طبیعت است و مقدار اضافه گرفته شده از کار و تلاش دیگری است تا پول، چرا که پول، پول نمی‌زاید. (باورک، ۱۸۸۹، ص ۲۱)

تا پیش از قرون وسطی (قبل از فروپاشی روم)، در یونان باستان محدودیتی برای بهره وجود نداشت اما به تدریج امپراطوری جهانی روم قوانین سختی که رسماً گرفتن بهره را ممنوع می‌کرد لغو کرد، سپس نرخ‌های قانونی رسماً گرفتن آن را مجاز شمرد. این وقایع مورد حمایت سوداگران و ثروتمندان و با توجیه کافی نبودن قرض بلاعوض برای نیازهای تجاری انجام شد. به دنبال فروپاشی امپراطوری روم، با قوت گرفتن حکومت مسیحیت، اندیشه‌های بهره‌ستیزانه دوباره قوت گرفت. حرمت ربا به تدریج و ابتدا فقط روحانیون و سپس همه مردم توسط کلیسا اجرا شد. به این ترتیب برای ۱۵۰۰ سال، بعد از فروپاشی امپراطوری روم، دوباره قانون تحریم ربا برقرار بود.

بعد از تحولات رنسانس و جایگزینی رویکردهای عقلی محور به موضوع بهره هرچند پذیرش درست توجیهات کلیسای کاتولیک دچار تشکیک شد لیکن این تشکیک موجب نشد تا اندیشه مخالفین سرسخت بهره را به سوی موافقت با بهره سوق دهد بلکه، مخالفان ممنوعیت بهره از دلایل نقلی در رد آن به دلایل عقلی گرایش پیدا کردند. در این زمینه، توماس آکویناس^۴ (۱۲۲۵-۱۲۷۴) حق طبیعی را به عنوان دلیل عقلی رد بهره بیان می‌کند. او معتقد است مصرف پول و سایر انواع کالاهای مصرفی قرض داده شده یک موضوع ثانویه به نام "حق طبیعی" دارند. اگر این حق منتقل شود خود آن کالا هم الزاماً باید منتقل شود و دریافت بهره از چنین کالایی، به معنای فروش دوباره آن است.

انتقال مالکیت دلیل عقلی دیگر در رد بهره در این دوره تاریخی است. به این معنی که کسی که چیزی را قرض می‌دهد، دیگر مالک آن نیست تا فواید و بهره آن را دریافت کند، چرا که اگر حتی این پول سود و منفعتی ایجاد کند، متعلق به مالک آن، یعنی قرض‌گیرنده پول است. به ادعای تالز "قرض دهنده‌ای که سودی که متعلق به شخص دیگری است را دریافت می‌کند، خودش را به قیمت ضرر زدن به دیگری سودمند می‌کند" و واکانا^۵ معتقد است "کسی که از پول سود می‌گیرد حال چه به صورت تکه‌های پول باشد یا هر چیز دیگری، چیزی را می‌گیرد که متعلق به او نیست و مانند این است که چیزی را می‌دزدد." (همان، ص ۲۳)

آخرین استدلال که به نقل از باورک (1889) توسط آکویناس مطرح می‌شود، کالای عمومی بودن زمان است. آکویناس عنوان می‌کند در قرض در واقع کالای زمان حال و آینده مبادله می‌شوند و قرض دهنده به دلیل این که پولش طی زمانی دست قرض‌گیرنده باقی می‌ماند، خود را مستحق دریافت مازاد می‌داند، گویی او به قرض‌گیرنده زمان فروخته است. در حالی که زمان یک کالای عمومی است و به رایگان از سوی خداوند به همه بندگان به یک اندازه داده شده است و به شخص خاصی تعلق ندارد.

۱. calvin

۲. mollinis

۳. Gonzalez Tellez

۴. Thomas Aquinas

۵. Vaconius Vacuna

۲-۱-۲- مدافعین بهره تا قبل از قرن هجدهم:

قرن سیزدهم، اوج آموزه‌ها و عقاید کلیسا درباره بهره بود. «تا پایان قرن سیزدهم که کلیسا در اروپا حکومت می‌راند، ربا کاملاً ممنوع و حرام بود. از نظر کلیسا انکار حرمت ربا به معنی ارتداد و خروج از دین شمرده می‌شد. چنین افرادی بعد از مرگ صلاحیت تکفین را نداشتند» (موسایی، ۱۳۷۶، ص ۵). به این ترتیب مخالفت با بهره برای قرن‌های متمادی وجه غالب بود و به گفته باورک (۱۸۸۹)، تنها عاملی که مقابل این جریان قدرتمند ایستادگی می‌کرد، رفتار اقتصادی مردم بود. مردم به دلیل نیازهای اقتصادی خود، با روش‌ها و ابتکاراتی که اهل کسب و تجارت ابداع می‌کردند، نیازهای خود را علی‌رغم وجود جریمه‌های مادی و معنوی از سوی حکومت در مقابل دریافت و پرداخت بهره، دنبال می‌کردند. با افزایش رونق اقتصادی در این دوران، استثناهایی مانند مشروعیت جریمه دیرکرد بازپرداخت وام، در ممنوعیت بهره رخ داد.

اشاره شد که رد بهره در عهدین از کتب الهی آغاز شد و با نظرات عقلی که توسط فلاسفه ایراد شده بود، قوت یافت. با وجود فراز و فرودهایی که در اجرای قوانین به نفع یا ضد بهره صورت گرفت، دلیل محکمی در جهت رفع ممنوعیت بهره بیان نشد و تنها دلیل مشاهده شده، نه بیانات عقلی و مستدل، بلکه عدم تکافوی قرارداد قرض بلاعوض در پاسخگویی به نیازهای تجاری و کسب و کار مردم بیان شد و از این رو، به تدریج با دستیابی بیشتر ثروتمندان به قدرت سیاسی و کاهش نفوذ کلیسا در دستگاه حکمرانی، استثناءها و قوانینی در جهت پذیرش بهره قوت گرفت.

«از نقطه نظر یک جامعه ایده آل، مجوزی برای بهره وجود ندارد اما به دلیل نقص انسان نمی‌توان بهره را به طور مناسب از میان برداشت از این رو بهتر است که اجازه موجودیت بهره، ولی در حدود مشخص داده شود.» که این نظریه مورد قبول اصلاح‌گرانی مانند زواینگل^۱، لوتر^۲ و ملانگتون^۳ شد و خواستار مدارا با مساله بهره شدند. با این ترتیب در افکار عمومی پدیده‌ی عدول از اصول اساسی بر اساس شرایط زمانه شکل گرفت. (باورک، ۱۸۸۹، ص ۲۷)

دلیل عده‌ای دیگر که باورک (۱۸۸۹) آنها را «اصلاح‌گران بزرگ» یا «صاحبان فکر و اندیشه» می‌نامد، به حکم تجربه دریافت‌شده بودند بهره قرض لازم است. عده‌ای دیگر از منتقدین ممنوعیت بهره مانند کالوین (۱۵۰۹-۱۵۶۴م) اصلاح طلب و قاضی فرانسوی یعنی مولینیس^۴ (۱۵۰۰-۱۵۶۶م) رویکرد جدیدی را در پیش گرفتند. آنها استدلال‌های نقلی متکی بر شریعت را نفی نکردند ولی به تفاسیری که منجر به ممنوعیت بهره شده بود ایراد وارد کرده و اصرار داشتند ممکن است این قرائت از آموزه‌های شریعت صحیح نباشد یا حتی ممکن است خود استدلال‌های نقلی با تغییر شرایط، اعتبار خود را از دست داده باشند.

پیروان مکتب جدید (مکتب موافقین با بهره) که تفاسیر آموزه‌های شرعی را بی اعتبار یا ناصحیح قلمداد کرده و آن را برای ممنوعیت بهره کافی نمی‌دانستند، به نقد استدلال‌های عقلی رد بهره پرداختند. در این راستا کالوین (۱۵۰۹-۱۵۶۴م) استدلال عقیم بودن پول را ضعیف دانست چرا که به عقیده او سقف و دیوار خانه نمی‌تواند مولد پول باشد ولی وقتی استفاده و بهره‌گیری از خانه با پول مبادله شود، سود مشروع می‌تواند از خانه حاصل شود. مولینیس هم نازایی پول را اینگونه نقد می‌کند: «بحث این که پول به خودی خود نمی‌تواند ثمر دهد مربوط به موضوع ما نیست زیرا حتی زمین بدون هزینه کردن تلاش و صنعت انسانی چیزی را پدید نمی‌آورد و کاملاً در شیوه‌ای همسان پول وقتی با تلاش انسان همراه شود ثمرات قابل توجهی ارائه می‌کند» (رجایی، ۱۳۸۵، ص ۵۷). گروتیوس (۱۵۸۳-۱۶۴۵)^۵ هم درباره حق استفاده از پول که نمی‌تواند از خود پول جدا شود می‌گوید اجباری در پذیرفتن استدلال‌هایی که بهره را مغایر با حق طبیعی فرض می‌کنند نیست.^۶

۱. Zwingli

۲. Luther

۳. Melanchthon

۴. Molinaeus

۵. Grotius

۶. See Grotius, De Jure Pacis ac Belli, book ii. chap. xii. p. 22

در انتقاد از بهره طبیعی، مولینس استفاده از پول قرض گرفته شده را مانند سایر کالاها می داند فقط با این تفاوت که با پول ابتدا باید کالا خرید و سپس استفاده کرد. پس استفاده از پول می تواند از خود آن جدا باشد. در پاسخ به استدلال انتقال مالکیت در قرض هم بیان می کند فرد در فروش دارایی دیگری ذبح است اگر این دارایی بدهی او باشد و در قرض همین مساله اتفاق می افتد. (باورک، ۱۸۸۹، ص ۳۱)

به گفته سلماسیوس^۱ (۱۶۵۳-۱۵۸۸) رباخواری به دلیل رقابت در عرضه وام، موجب کاهش نرخ بهره و خیر رساندن به جامعه می شود (همان، ص ۳۹). جان لاک^۲ (۱۶۳۲-۱۷۰۴) اگرچه عقیم بودن پول را می پذیرد و آن را عاملی می داند که می تواند از طریق قرارداد آن سودی که پاداش نیروی کار است به جیب فرد دیگری منتقل کند، در توجیه بهره قرض به اجاره زمین اشاره می کند و می گوید منشا هر دو نابرابری توزیع است. یک فرد بیش از حدی که استفاده می کند پول دارد و دیگری بیش از نیازش زمین، پس با وجود بهره، فرد اول اجاره کننده ای برای پول خود و دومی اجاره کننده ای برای زمین خود پیدا می کند. این پول ظلم و ستم نیست چرا که پول قرض گرفته شده سودی بیش از ۶ درصد برای قرض گیرنده ایجاد می کند، پس قرض مثل اجاره زمین است. (همان، ص ۴۵)

البته گاهی که اندیشمندان دلایل عقلی در پذیرش بهره را کافی نمی دانستند و از طرفی تنها دلایل رد بهره هم دلایل نقلی برگرفته از کتب الهی بوده است، رای به ربا داده اند ولی به صورت محدود: «در نهایت کسانی که خود هم نمی توانستند دلیل قانع کننده ای به جز آنچه در شرع بیان شده بود بیابند به نرخ بهره محدود رأی می دانند و نه حذف کامل آن. از این دسته از اندیشمندان می توان به جوزیا چایلد^۳، بیسولد^۴ و بکن^۵ اشاره کرد (همان، ص ۳۴).

۲-۱-۳- تحلیل‌های اقتصادی موافقین بهره (دیدگاه های معاصر)

نقطه عطف تحلیل های بهره پس از قرن هجدهم بیان دلایل عقلی و استدلال های اقتصادی می باشد چرا که به دلیل ترویج روش شناسی پوزیتیویستی علم پس از دوران رنسانس، محافل علمی تکیه بر دلایل نقلی که برای آن استدلال عقلی و تحلیلی وجود نداشت نمی پذیرفت. از این رو در مباحثات بهره هم باب تازه ای گشوده شد. چه افرادی که بر ریشه های بهره معطوف شده بودند و چه آن ها که رویکرد کارکردگرایانه را بر ذات گرایانه ارجح می دانستند، دلایل خود را بر تحلیل های عقلی و تجربی و عینی بنا نهادند.

بنابراین با این روش و رویکرد، دلایل و ریشه های بهره در اندیشه دانشمندان قرون معاصر به طرق مختلف نمود می یابد. «گروهی منشاء آن را در نسبت پسینی با تولید و در مقام توزیع، معادل سود و ربح (ریکارد)، یا حاصل کارگر (مارکس)، یا نرخ رشد سرمایه (نایت) و یا حتی برآمده از عامل تولیدی به نام صبر و امساک (Yeager, 1979)، دانسته اند و گروهی دیگر در نسبتی پیشینی با تولید، منشاء آن را در ارزش و رحجان زمانی خلاصه کرده اند که خود به دو دسته اقتصاددانان اتریشی سنتی (Rothbard, 1921a; Bohm-Bawerk, 1966; Mises, 1871; Carl Menger, 1996; Kirzner, 1977; Fetter, 1970) و اتریشی های جدید (Reisman, 1966, 1986a; Pelengahr, 2003; Murphy, 2002; Hulsmann, 1997, 1999; Lewin, 1996) تقسیم می شوند. عده ای در این میان رای به تلفیق این دو نظر داده اند (Fisher, Irving. 1907). برخی دیگر مساله را اساساً از فضای اقتصاد تولیدی خارج دانسته اند و آن را ما به ازای خدمات سرمایه، یا قیمت پول یا اعتبارات و پدیده ای پولی یا مالی (Maclachlan, 1993, p56) و یا عامل تعادل بخش کل اقتصاد و واسطه بین نیروهای حقیقی و پولی (Wicksell. Knut. 1936) و یا یک ابزار سیاستی برونزا (Cottrell, 1994;)

۱. Salmasius

۲. John lock

۳. Josiah child

۴. Besold

۵. Bacon

(smithin, 2003) عنوان کرده‌اند. صاحب نظرانی هم هستند که منشا امر را به خارج از مرزهای اقتصاد احاله داده و آن را پدیده ای اجتماعی (Takata 1935)، روانشناختی و یا قراردادی و برآمده از نهاد قدرت و یا نهادهای حقوقی (مالکیت) (Heinsohn & Steiger 1997) معرفی کرده‌اند «(به نقل از پیغامی، ۱۳۸۹، ص ۵). پس همانطور که پیغامی (۱۳۸۹) اشاره می‌کند به طور کلی مناقشات بر سر چهار عامل پول، سرمایه مالی، اعتبار و زمان است و در این از فضای مناقشات ارزشی و نرم‌تیبو به طور کلی فاصله گرفته شده است.

کینز (۱۹۳۶) بهره را پاداش انصراف از نقدینه برای دوره مشخصی می‌داند. فیشر (۱۹۳۰) نظریه بهره را بخشی از نظریه قیمت‌ها می‌داند و آن را قیمتی برای معاوضه بین کالاهای حال و آینده بیان می‌کند. سنسینی^۱ (۲۰۰۱) بهره را عاملی برای ربط دادن جریان مصرف به زمان می‌داند. به عبارتی وی بهره را ناشی از مبادله بین مصرف در زمان حال و آینده می‌داند. بوم باورک (۱۸۸۹ و ۱۸۹۱) در دو کتاب خود که چکیده تفکرات و نظریات بهره تا قبل از قرن هجده بوده است، تاثیر مهمی در مباحثات بهره داشته، ریشه‌های بهره را به دو دسته عوامل عینی و عوامل ذهنی یا روانی تقسیم می‌کند. عوامل عینی مولد بودن سرمایه و رشد جمعیت است که طرف عرضه اقتصاد را در بر می‌گیرد. عوامل ذهنی عبارتست از رجحان زمانی، رجحان نقدینگی و مطلوبیت نهایی کاهشی که به طرف تقاضای اقتصاد تعلق دارند.

طرفداران نظریه مولد بودن سرمایه، سرمایه را علت مازاد تولید می‌دانند (باورک، ۱۸۸۹؛ لادرپیل^۲ (۱۷۹۵-۱۸۳۹)؛ سی^۳ (1767-1832)). این مازاد می‌تواند تولید کالای بیشتر با سرمایه باشد که مولدیت فیزیکی نامیده می‌شود یا می‌توان تولید ارزش بیشتر باشد که مولدیت ارزشی است.

ریشه دیگری که برای بهره توسط پل ساموئلسن (۱۹۵۸) ارائه شد، رشد جمعیت است. جهت رسیدن به تعادل نرخ بهره باید برابر با نرخ رشد جمعیت باشد به همین دلیل به این نرخ بهره، نرخ بهره حیاتی می‌گویند.

دسته دیگر از اندیشمندان، با دقت در ویژگی‌های ذاتی انسان، منشا بهره را در ذات او جستجو می‌کنند. نظریات ارائه شده توسط این گروه عبارتست از رجحان زمانی (باورک، ۱۸۹۱؛ میزز، 1949؛ مورفی، ۲۰۰۳) و رجحان نقدینگی (گزل، ۱۳۸۳؛ کینز، ۱۹۳۶). رجحان زمانی به انتخاب و ترجیح مصرف یک کالا در زمان نزدیکتر به مصرف همان کالا در زمان دورتر اشاره دارد.

بوم باورک (1891) برای اثبات برتری کالاهای حال نسبت به آینده از سه دلیل اقتصادی، روانشناختی و فنی استفاده می‌کند. دلیل اقتصادی را احتمال بهبود وضعیت اقتصادی فرد در آینده می‌داند که موجب می‌شود حتی فرد مبادرت به قرض و تعهد به پرداخت بیشتر در آینده کند.

باورک (۱۸۹۱) دلایل روانشناسی ترجیح زمان حال بر آینده را شامل سه دسته تصورات ناقص ما از خواست‌های ما در آینده، وجود نااطمینانی نسبت به آینده و نزدیک بینی افراد بر می‌شمرد. عامل فنی سومین دلیل ترجیح حال بر آینده از دید باورک است که همان مولدیت سرمایه است. (باورک، ۱۸۹۱، ۲۵۳-۵۹)

اروینگ فیشر (۱۹۳۰) هم در بررسی ترجیح زمانی که منشاء بهره است، ویژگی بی‌صبری انسان را عامل می‌داند و از آنجایی که افراد مختلف دارای درجات بی‌صبری متفاوتی هستند، معتقد است نرخ‌های رجحان زمانی و به تبع آن نرخ‌های بهره برای افراد مختلف متفاوت است. (فیشر، ۱۹۳۰، ص ۱۳)

رجحان نقدینگی بر گرفته از اندیشه مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۳م) و زیمل^۴ (1900) به ویژگی خست انسان ناظر است و معتقد است نگاه داشت پول به خودی خود می‌تواند برای فرد مطلوبیت و لذت به همراه داشته باشد. طبق آنچه کینز آن را دام نقدینگی می‌نامد، به دلیل این لذت، افراد اقدام به نگهداری بخشی از ثروت خود به صورت پول نقد می‌کنند و از مصرف

۱. Alvaro Cencini

۲. Lauderdale

۳. J.B. Say

۴. Simmel

آن خود داری می‌کنند. به این دلیل بهره به عنوان پاداش انصراف از نقدینه، فرد را تشویق به مصرف خواهد کرد. عده‌ای دیگر از اقتصاددانان، به دلیل اثرات منفی که بر اقتصاد دارد به دنبال محدود کردن آن هستند. این نظرات در قالب توصیه‌هایی جهت کاهش نرخ بهره حتی گاهی رسیدن به نرخ بهره صفر، آشکار می‌شود. (اله، ۱۹۴۷، سوان، ۱۹۵۶، ساموئلسن، ۱۹۵۸، فلپس، ۱۹۶۱، فریدمن، ۱۹۶۹)

۲-۲- سیر تاریخی مفهوم ربا و بهره نزد اندیشمندان مسلمان

در اصطلاح اقتصاددانان، واژه ربا خیلی به کار نمی‌رود. "نزدیکترین واژه مورد استعمال اقتصاددانان، کلمه «بهره» است که رابطه اش با ربا، عام و خاص است. نقطه اشتراک ربا با بهره فقط در حوزه بهره قراردادی آن هم زمانی که قرارداد از نوع قرض یا بیع کالاهای همجنس باشد، تحقق می‌یابد" (موسویان، ۱۳۸۰، ص ۲۳۳).

عامل اصلی ترویج ربا در جزیره العرب، مهاجران یهودی فلسطین و یمن بودند که در ازای پرداخت وام، بهره دریافت می‌کردند. بین مسیحیان هم قرض با بهره رایج بود که طبق پیمان صلح با پیامبر (ص) مسیحیان نجران متعهد شدند «ربا نخورند و هر کس مرتکب رباخواری شود، از پیمان خدا و رسولش خارج شده است» که بعدها به دلیل پیمان شکنی توسط عمر کوچانده شدند^۱ منظور از این ربا که در تورات و انجیل حرام شده بود، همه انواع قرض با بهره است.

انواع دیگری از ربا هم در عصر جاهلیت رایج بود. ربای مشروط در قرض که توسط ابوبکر جصاص (متوفای سال ۳۷۰ق) درباره ربای جاهلی بیان شده: «ربایی که عرب می‌شناخت و می‌گرفت عبارت بود از قرض دادن درهم و دینار تا مدت زمانی مشخص، در مقابل مبلغی بیش‌تر که دو طرف بر آن راضی باشند». کی‌آهراسی (متوفای سال ۵۰۴ ق) هم ربای جاهلیت را قرض دادن درهم و دینار در مقابل دریافت مبلغی زیادتر گزارش کرده است.^۲

بنابراین از مجموع بررسی‌ها می‌توان نتیجه گرفت ربا در عصر جاهلیت در جزیره العرب، در دو مورد قرض و تمديد مهلت، مانند سایر جوامع رایج بوده است. یعنی گاهی قرض موجب دریافت ربا بوده و گاهی تمديد مهلت در یک بدهی موجب دریافت مازاد می‌شده است.

۲-۲-۱- استدلال‌های مخالفین ربا

با ورود اسلام به جزیره العرب، بعد زندگی اقتصادی هم مانند سایر ابعاد تحت تاثیر قرار گرفت. قبل از اسلام قراردادها بیشتر مبتنی بود بر قرض‌های ربوی، معاملات نسیه، معاملات سلف و مضاربه‌ای که زیان احتمالی برعهده تاجر است. پس از اسلام پیامبر (ص) بعضی مانند قرض ربوی را کاملاً ممنوع و بعضی مانند مضاربه و سلف را اصلاح و تعدیل کردند.

اسلام نوعی ربا یا فزونی در مال را که ناشی از کار و تلاش نیست نهی می‌کند. این فزونی در مال در مقابل بیع قرار می‌گیرد. بیع برخلاف ربا، نه تنها نهی نشده، بلکه چون در اثر کسب و تجارت و تولید است، مورد تشویق هم قرار گرفته و این دو از یکدیگر متمایز شده‌اند.^۳

چهار دلیل برای تحریم ربا وجود دارد که عبارتند از آیات قرآن، حدیث، اجماع و عقل (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰؛ مطهری، ۱۳۷۱؛ موسوی بجنوردی، ۱۳۷۹).

۲-۲-۲-۱- تحریم ربا در قرآن

دو نظر درباره تحریم ربا در قرآن وجود دارد که یکی به دلیل گستردگی عمل رباخواری در جزیره العرب در عصر نزول دین، تحریم ربا را تدریجی می‌داند به طوری که قائلین معتقدند خداوند ابتدا با فرستادن آیاتی زمینه تحریم را فراهم و تدریجاً آن

۱. الاموال، ص ۲۰۲، ح ۵۰۴؛ فتوح البلدان، ص ۷۶ و ۷۷ به نقل از ربا، بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۸۶ و ۸۷

۲. ابوبکر جصاص، احکام القرآن، ج ۲، ص ۱۸۴ و کی‌آهراسی، احکام القرآن، ج ۱، ص ۲۳۲ به نقل از ربا، بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۷۸

۳. مراجعه شود به تفسیر آیه ۲۷۵ سوره بقره: «ذالک بأنهم قالوا إنما البیع مثل الربا و احل البیع و حرم الربا»

ربا دهنده و نویسنده و شاهد بر آن را لعنت کرده است. امام صادق(ع): "درهم ألبا اعظم عندالله من سبعین زنيه كلها بذات محرم فی بیت الله الحرام"^۱ یک درهم ربا نزد خداوند گناهش بزرگتر است از هفتاد بار زنا با محرم در بیت الله الحرام. امام رضا ع: "دلیل حرمت ربا را وجود فساد و شیوع ظلم در آن است.

۲-۲-۳- اجماع، سومین دلیل رد ربا

به گفته شیخ محمد طوسی علما اجماع دارند بر اینکه ربا از گناهان کبیره است (موسایی، ۱۳۷۶، ص ۱۹). صاحب جواهر پس از ادعای اجماع بر حرمت ربا و بیان این که بعید نیست که این حرمت از ضروریات دین باشد می فرماید: "ربا حرام است از نظر قرآن و سنت و اجماع مومنین بلکه اجماع مسلمانان بلکه بعید نیست که حرمت آن از ضروریات دینی باشد. پس کسی که آن را حرام نمی داند در مسلک کافران قرار می گیرد.^۲" همچنین ابن قدامه هم که از علمای اهل سنت است، یکی از دلایل حرمت ربا را اجماعی می داند: «ربا در لغت به معنای زیاده است ... و از نظر قرآن و روایات و اجماع، حرام است»^۳ امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله حرمت ربا را اجماعی می داند و بعید نمی داند که از ضروریات دین باشد: بدرستی ثابت شده است حرمت ربا بوسیله قرآن و سنت و اجماع مسلمانان بلکه بعید نیست که از ضروریات دینی باشد و از گناهان بزرگ است و بدرستی سرزنش شده است در قرآن و بسیاری از روایات.

۲-۲-۴- عقل، چهارمین استدلال رد ربا

چهارمین دلیل حرمت ربا عقل است: بر اساس این که "هر آنچه که عقل به آن حکم کند شرع نیز به آن حکم کند و هر آنچه شرع به آن حکم کند عقل نیز به آن حکم کند". اگر چه در این باب عده ای معتقدند حرمت ربا یک حکم تعبدی است و نیاز به توجیه عقلایی ندارد، اما مطهری (۱۳۷۱) با ارائه دو استدلال به اثبات عقلی تحریم ربا پرداخته است. جدا شدن مالکیت از مالک پول در عقد قرض و تحریم ربای معاملی بعلمت ممانعت از ربای قرضی دو دلیل عقلی تحریم ربا بیان کرده است. مکارم شیرازی (۱۳۸۰) هم رباخواری را ظلم و منشأ فساد می داند: رباخواری ظلم فاحش و آشکار است و حرمت ظلم از مستقلات عقلیه است، بنابراین رباخواری عقلا زشت و حرام می باشد، افزون بر این رباخواری منشأ مفاسد زیادی است که قبح آنها نیز از مستقلات عقلیه است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۴۴).

۲-۲-۳- توجیهات و حیل ربا

تا صد سال پیش همه فقیهان و مفسران، ربا و قرض های ربوی را حرام دانسته و آن را جزء گناهان کبیره می دانستند و بحثی بر سر حرمت و حلیت قرض های ربوی نبود. «مطابق نظریه تدریج خداوند در سال های آخر عمر شریف پیامبر (ص) با فرستادن آیه های صریح و قاطع سوره بقره ربا خواری را از جامعه سلام ریشه کن کرد، به طوری که تا صد سال اخیر و رواج بانکداری ربوی در کشورهای اسلامی، ربا و رباخواری از معاصی بزرگ شمرده می شود و کم تر کسی نزدیک آن می شد (موسویان، ۱۳۸۷). از صد سال پیش به بعد با گسترش بانکداری ربوی در کشورهای غربی و کشیده شدن دامنه فعالیت این بانک ها به کشورهای اسلامی، علمای مسلمان که کارکرد این بانک ها را در جمع آوری پس اندازهای اندک و تخصیص آن به تولید و تجهیز منابع دیدند، به دنبال راه حلی برای رفع موانع بر سر گسترش این نوع بانکداری در کشورهای مسلمان، به ارائه تفاسیر متفاوت از آیات و روایات موجود و متفاوت خواندن شرایط عصر جاهلیت با قرون و اعصار کنونی پرداختند تا اثبات کنند منظور از ربای محرم در آیات و روایات با آن چه امروزه و در بانک های امروزی رایج است متفاوت است. از اولین افرادی که به دنبال ارائه فتوایی درباره تفاوت ربا و بهره بانکی در جهت تجویز سپرده گذاری در بانک ها بودند می توان (به نقل از

۱. حار الانوار (ط-بیروت) ج ۱۰۰، ص ۱۱۷، ح ۱۳ - تفسیر نور نور الثقلین ج ۱، ص ۲۹۵، ح ۱۱۷۷

۲. الفصل السابع فی الربا المحرم کتابا و سنة و اجماعا من المؤمنین بل المسلمین بل لا یبعد کونه من ضروریات الدین فیدخل مستحله فی سلک الکافرین، جواهر الکلام، جلد ۲۳، صفحه ۳۲۲

۳. الربا فی اللغة هو الزیادة ... و هو محرم بالکتاب و السنة و الاجماع ... و اجمعت الامة علی ان الربا محرم، المغنی، جلد ۴، صفحه ۱۳۳.

جواهری، ۱۳۹۰، ص ۱۱۵) به رشیدرضا^۱، جاویش (۱۹۵۰)، عبدالوهاب (۱۹۵۱)، شلتوت (۱۹۶۱)، سنهوری (۱۹۵۰) اشاره کرد. گروهی دیگر این دلایل را کافی ندانستند و با پذیرفتن ربوی بودن سیستم بانکداری غربی، بانکداری بدون ربا را پیشنهاد کردند.

۲-۳-۱- نظریه ربوی بودن زیاده در اثر تمدید مهلت قرض

زیاده ای مصداق ربای محرم است که برای تمدید مدت بدهی به قرض گیرنده تحمیل می شده است. این ربا بر اصل قرض نبوده بلکه جریمه ای برای تاخیر بود. محمد رشید رضا (بی تا) در ذیل آیه ۱۳۰ سوره آل عمران می گوید: مراد از ربا در این آیه، ربای جاهلی است؛ ربایی که طبری درباره آن می گوید: رباخواری مردم در زمان جاهلیت به این صورت بود که وقتی کسی طلبی داشت و موعد آن می رسید، بدهکار می گفت: طلب را به تاخیر انداز تا آن را اضافه کنم. سپس چنین می کرد و این همان ربای «اضاعاف مضاعفه» بود که خداوند در اسلام نهی کرد (رشیدرضا، بی تا، ج ۳، ص ۱۱۶).

در پاسخ به این استدلال موسوی (۱۳۹۱) بیان می کند اشکال رشید رضا (بی تا) این است که فقط یک نوع از قرض های عصر جاهلی را دیده بلکه علاوه بر نوع ربا، نوع قرضی که شامل زیدادی در عقد قرض بوده هم در آن زمان رواج داشته است. از طرفی عامل رواج رباخواری در شبه جزیره عربستان یهودیان و مسیحیان بودند و ربای رایج بین آن ها به گواه نصوص تورات و انجیل، گرفتن زیدادی در عقد قرض بوده است. بعلاوه تمسک به روایات روشن و آشکار میان شیعه و اهل سنت اشتراط هر گونه زیاده در قرارداد قرض را ربا می داند مانند روایت اهل تسنن از پیامبر اکرم (ص) که فرموده اند: «هر قرض که نفعی به همراه داشته باشد رباست»^۲.

۲-۳-۲- نظریه حرام بودن بهره مضاعف و نه بهره عادلانه

دیدگاه دیگر معتقد است ربایی را قرآن نهی کرده است که مضاعف است یعنی گاهی تا چند برابر اصل وام هم می رسیده است. در ایران نیز برخی از حقوقدانان با استناد به این دلایل، نرخ بهره معتدل (تا ۱۲ درصد) را غیر از ربا دانسته، تصویت قانون عملیات بانکداری بدون ربا را ناشی از اشتباه ارائه کنندگان قانون در یکسان انگاشتن ربا و بهره می دانند (کاشانی، ۱۳۷۶، ص ۹۵).

نقدهای موجود برای این حکم عبارتند از: این بیان که بهره تا چند برابر اصل بدهی می رسیده مردود است چرا که گاهی چنین اتفاقی رخ می داده است ولی این وجه غالب قرض ها نبوده و به طور معمول نرخ های بهره بین ۲۰ تا ۳۰ درصد بوده است (شریف، ۱۹۶۵، ص ۲۱۲-۲۱۴). از طرفی طبق آیه ۲۷۹ سوره بقره، حق برداشت فقط برای اصل مال است و اگر بهره هر چند اندک مجاز بود، ذکر می شد به جای اصل مال، اصل مال بعلاوه بهره معتدل، در صورتی که چنین چیزی نیست در صورتی که هر مازادی کم یا زیاد رباست (قرضاوی، ۱۳۸۰، ص ۱).

همچنین طبق روایات، علی بن جعفر از برادرش موسی بن جعفر (ع) نقل می کند: از ایشان در مورد مردی سوال کردم که به دیگری صد درهم می دهد و با او شرط می کند که پنج درهم یا کمتر یا بیشتر به وی بپردازد. امام فرمود: این همان ربای محض است.

بعلاوه معنای تحت الفظی «اضاعاف مضاعفه» شش برابر یا ۶۰۰ درصد می شود در حالی که هیچ وقت قرضی با بهره ۶۰۰ درصد نمی شده که قرآن از آن نهی کند و این تعبیر قرآن کنایی بوده است. (موسویان، ۱۳۸۰)

۲-۳-۲- نظریه تفاوت قرض های مصرفی و تولیدی و تجاری و ربا بودن زیاده در قرض های مصرفی

۱. رشید رضا، الربا والمعاملات فی الاسلام، ص ۱۳۹

۲. سنهوری، مصادر الحق، ج ۳، ص ۲۳۳

۳. مراجعه شود به مالک، بی تا، ج ۲، ص ۶۸۱/شوکانی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۲۶۲

قرض های عصر جاهلیت مصرفی بوده و به دلیل ناتوانی بر بازپرداخت، قرض گیرنده به مشقت می افتاده پس نشانه ظلم و اکل مال به باطل بوده و دلیل حرمت آن هم همین است. ولی قرض های تجاری و تولیدی، برای تولید و استمرار تولید و کسب سود است، پس چون وام گیرنده از این پول سود می برد، اگر بخشی از سود را در قالب بهره به وام دهنده بپردازد، ظالمانه نخواهد بود.

از علمای طرفدار این نظریه، آیت الله بجنوردی (بجنوردی، ۱۳۷۷، ص ۴۳۳) و آیت الله صناعی (صناعی، ۱۳۸۳، ص ۲۸)، رشید رضا (بی تا)، مصطفی الرزقانی، عبدالرحمن حصینی (۱۴۰۹) ۲ و احمد سالم محمد (جواهری، ۱۳۹۰، ص ۱۱۵) می باشند. آیت الله صناعی بعد از توضیح قرض و ربای تولیدی می گوید: مشهور فقیهان، به اطلاق و عموم روایات و آیات استناد کرده و آن (ربای تولیدی) را تحریم کرده اند، ولی مدعی ما این است که این رقم حرام نیست و ادله تحریم، شامل آن نمی شود (صناعی، ۱۳۸۳، ص ۳۱).

استدلال دیگر ناظر به آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ سوره بقره است که برخی از مفاد آن ربای مصرفی را برداشت کرده اند. عده ای دیگر اکل مال بالباطل را فقط در قرض های مصرفی می دانند و نه تولیدی. برخی دیگر بحث را به میدان دیگر کشانده و از نیاز زندگی امروز صحبت می کنند. این افراد قرارداد ربای استنتاجی را باعث رونق تولید و تجارت می دانند و از این رو آن را مطابق با سیره عقلا معرفی می کنند. آیه ۲۷۶ سوره بقره هم که ربا را منافی صدقه و انفاق می داند، به ربای مصرفی تعبیر شده است. (رفیق المصری، ۱۴۰۷، ص ۱۵۲/صناعی، ۱۳۸۳)

منتقدین معتقدند آیات و روایات ربا نوع وام و قرض را مشخص نکرده اند و هر قرضی که اشتراط بر زیاده شود را شامل می شود حال چه مصرفی و چه تولیدی باشد. به اعتقاد مفسران آیات ۲۷۹ سوره بقره و ۳۹ سوره روم به وام های سرمایه گذاری اشاره می کند و در نهایت این نظریه به گفته مفسران (مطهری، ۱۳۷۱، ص ۱۶۲) با بررسی های فنی آیات رد و مردود است. استدلال دیگر در رد این نظریه تمسک به روایات است. روایات ربا را به سه دسته تقسیم کرده اند که دسته اول اطلاق دارند و قرض های سرمایه گذاری و مصرفی را شامل می شوند. دسته دوم قرض های سرمایه گذاری را در بر می گیرند و دسته سوم ناظر بر قرض های مصرفی اند.

بر اساس اسناد تاریخی، بیشتر قرض های ربایی میان اعراب جاهلی از نوع تجاری و سرمایه گذاری بوده است. گروهی معتقدند پیش فرض این نظریه این است که قرض های تولیدی همیشه سودده هستند. در صورتی که اولاً ممکن است سود قرض گیرنده کمتر از مقدار ربایی که شرط شده است باشد و از طرفی برخی از قرض های مصرفی برای نیازهای ضروری نیست. به اعتقاد منتقدین دلیلی اصلی ظلم بودن مازاد در قرارداد قرض چه از نوع تولیدی و چه از نوع مصرفی، نوع قرارداد است که قرارداد قرض قراردادی تملیکی و دریافت مازاد، دریافت از اموال دیگری است و از این لحاظ ظلم محسوب می شود (مطهری، ۱۳۷۱، ص ۱۷۲).

دسته دیگر استدلال ها به حلیت ربا بر اساس سیره عقلا با توجه به نیازهای اقتصادهای امروزی ناظر است و گفته می شود شارع مقدس از آن نهی نکرده است. این استدلال بیان می کند بسیاری از عقلا در طول تاریخ به دلیل این که بهره مانع از تولید و اشتغال است و هر چه نرخ بهره بالاتر باشد اثر محدودکنندگی بیشتری بر اقتصاد دارد، با بهره مخالف بوده اند. همچنین استدلال می شود اسلام برای تامین نیازهای مصرفی با اعطای صدقات و قرض الحسنه و تامین نیازهای سرمایه گذاری از طریق تجارات و مضاربه پیشنهاد می کند.

۲-۲-۳-۴ تفاوت ربا و بهره بانکی

دیدگاه دیگر بیان می کند بین بهره و ربا تفاوت ماهوی وجود دارد (شیخ دکتر طنطاوی (الاحرام، ۱۹۸۹)؛ شیخ واصل (الاتحاد، ۱۹۹۷) به نقل از محمود الغمل، ۲۰۰۱، ص ۲؛ غنی نژاد، ۱۳۷۶). غنی نژاد (۱۳۷۶) بیان می کند ربا درآمد ثابت از پیش تعیین شده است در صورتی که بهره درآمد متغیر غیر قابل پیش بینی است و آنچه در اسلام ممنوع است بازده ثابت از پیش تعیین

۱. مصطفی الرزقانی، المشكلات العصریه فی میزان الشریعه الاسلامیه، مجله البعث، سال ۱۳۸۸ ه ق، ج ۱۳، ص ۷۰

۲. «فوائد البنکیه بی الاباحه و التحریم»، العث الاسلامی، ربیع الاول ۱۴۰۹، مجلد ۳۲، شماره ۷

شده است نه نرخ بازده نامشخص به صورتی که در سودهای بانکی مطرح می‌شود. از طرفی ربا عایدی پول به عنوان واسطه مبادله است در صورتی که بهره، بازدهی پول به عنوان سرمایه است. یعنی در حالت اول پول وسیله مبادله بوده و دریافت مازاد، ربا تلقی می‌شود ولی در حالت دوم پول به عنوان سرمایه در نظر گرفته می‌شود و مازاد آن به عنوان بازدهی سرمایه است. موسویان (۱۳۹۱) به استناد به روایاتی که از طریق شیعه و اهل سنت وارد شده، ثابت یا متغیر بودن زیاده را رد کرده و بیان می‌کند همین که مقدار زیاده ای بر اصل وام شرط شود ریاست. در پاسخ به دلیل دیگری که غنی نژاد بیان می‌کند در تفاوت بین عایدی پول به عنوان واسطه مبادله و وسیله سرمایه گذاری، موسویان (۱۳۹۱) استدلال می‌کند اولاً چه در صدر اسلام و چه در جوامع مدرن ربا را به عنوان هزینه استفاده از پول در نظر می‌گیرند که از این نظر تفاوتی نیست. ولی اسلام بهره واقعی و بازدهی واقعی سرمایه را از جمله سرمایه نقدی را می‌پذیرد ولی آن را در قالب قرارداد قرض به عنوان ربا تحریم می‌کند و افراد را مکلف می‌کند بنابر شرایط و دلخواه خود از قراردادهای دیگری مانند بیع، اجاره، مضاربه، مزارعه و مساقات استفاده کنند (همان، ۲۸۵).

در این مباحثه هم هر دو طرف به آیات و روایات استناد می‌کنند. نگارنده سعی می‌کند بین ربای محرم و بهره بانکی تفاوت قائل شود ولی با بررسی در متون فقهی و شرایط اقتصاد امروز، منتقد این رای و نظر را رد می‌کند. اینجا هم منابع هر دو طیف از آیات و روایات و منافع فقهی است. ولی به طور کلی با نگاهی به مجموعه دلایلی که در موافقت با بهره مطرح شد و استدلال‌هایی که سعی در رد این دلایل بیان شد می‌توان فهمید تلاش‌ها و کشمکش‌ها از یک سو به منظور اثبات حلیت بهره و از سوی دیگر پافشاری بر رد این استدلال‌ها و اثبات حرمت آن است. دلیل این امر در یک مساله است و آنهم کارکرد گسترده بانکداری ربوی و فایده این بانکداری در تجهیز و تخصیص و هدایت منابع به سمت سرمایه گذاری‌های بزرگتر و تولید و ایجاد اشتغال بیشتر. اکثر موافقین به منظور رفع موانع گسترش این نوع بانکداری پای در عرصه این رقابت گذاشته و سعی در ارائه تفاسیر متفاوت از ربای عصر جاهلیت و عصر کنونی، متفاوت دانستن قرض‌های مصرفی و تولیدی، متفاوت دانستن ربا و بهره بانکی و سایر دلایل ارائه شده داشته‌اند.

۲-۲-۳-۵- نرخ بهره بانک مرکزی سیاستی است و ربا نمی‌باشد

کیایی (۱۳۸۶) و ندری و کیایی (۱۳۸۷) نرخ بهره سیاستی و فرآیند سیاستگذاری بانک مرکزی بر اساس نرخ بهره را مشول ادله حرمت ربا نمی‌دانند و معتقدند حکم فقهی متفاوتی دارد. از دید آنها ربا در صورتی است که قرض بین دو فرد حقیقی بوده و اضافه‌ی شرط شده‌ای تضمین شود و چون چنین مبادله‌ای باعث ظلم، بی‌عدالتی و تعطیلی کسب و کار و ترک قرض الحسنه و کارهای خیر است حرام است، در صورتی که بانک‌های مرکزی در تمام کشورها یک نهاد دولتی است که به دنبال اعمال سیاست‌های پولی و ایجاد شرایط تعادلی فضای کسب و کار اقتصادی است که هدف آن کسب سود نمی‌باشد.

دلیل دیگر این است که در اوراق قرضه بانک مرکزی نوعی از سند که از سوی بانک مرکزی صادر می‌شود (پول) با نوعی دیگری از سند (اوراق قرضه) که آن هم از سوی بانک مرکزی صادر می‌شود، تبدیل می‌گردد و در این بین افرادی که راضی می‌شوند سند قابل مبادله (پول) را به سند غیر قابل مبادله (اوراق قرضه) تبدیل کنند، مستحق دریافت پاداش هستند چرا که با بانک مرکزی در بهبود اوضاع اقتصادی کشور همکاری می‌کنند که این نوعی از خودگذشتگی به نفع همه جامعه است پس باید مورد تشویق قرار گیرند.

موسویان و میسمی (۱۳۹۳) مدعی شده‌اند دارندگان این اوراق نگاه خرد به پول دارند نه کلان و نیت خیرخواهانه، یعنی خواهان دریافت سود بدون ریسک هستند. همچنین نیت خیرخواهانه دلیل بر حلال بودن حرمت ربا نمی‌شود.

همچنین آنها معتقدند آنچه در واقع در بازار پول اسلامی اتفاق می‌افتد رابطه بازار پول با بخش واقعی اقتصاد طی عقود فروش اقساطی، مباحه و مضاربه و غیره است و همچنین آیات و روایات حرمت ربا نه تنها رابطه اشخاص حقیقی و ربای فردی را شامل می‌شود بلکه اشخاص حقیقی و حقوقی مانند بهره‌پرداختی توسط بانک‌های تجاری به سپرده‌گذاران، ربای بین مردم و دولت مانند اوراق قرضه دولتی و هم رابطه بین بانک مرکزی و مردم و سایر بانک‌ها مانند اوراق قرضه بانک مرکزی و

نرخ بهره سیاستی را نیز در بر می‌گیرد و به اتفاق نظر قاطبه علما و فقها ربا می‌باشد و داخل در مقوله حرمت قرار می‌گیرد. نیلی (۱۳۸۳) هم نرخ بهره سیاست گذاری بانک مرکزی را متغیری ضروری برای مدیریت حجم پول در اقتصاد دانسته و تلاش نموده آن را خارج از شمول حرمت ربا در روابط تجاری مطرح نماید. اما به گفته موسویان و میسمی (۱۳۹۳) آنچه درباره ظالمانه بودن ربا مطرح شده حکمت حکم است نه دلیل آن از این رو اگر جایی حتی اثبات هم شد که ربا ظالمانه نیست، مانند آنچه در بانک مرکزیست، باز هم مجوزی برای ربا نخواهد بود و نمی‌توان با تسامح برخورد کرد.

۲-۲-۳-۶- ربا همان بهره قراردادی است که حرام است در صورتی که بهره طبیعی مجاز است

دسته ای از اقتصاددانان مانند فرزین وش و ندری (۱۳۸۱) سعی کرده اند بین «بهره طبیعی» و «بهره قراردادی» تمایز و تفاوت قائل شوند. به عقیده آن‌ها آنچه در اسلام حرام شده است بهره قراردادی است نه بهره طبیعی. آنها استدلال می‌کنند بدون نرخ بهره که ارزش درآمدهای حال را در مقابل درآمدهای آتی تعیین می‌کند، تنزیل درآمدهای آتی به ارزش فعلی امکان پذیر نیست. پس تعیین قیمت کالاها امکان پذیر نخواهد بود. این نرخ بهره است که عرضه و تقاضای فعالیت های اقتصادی را برابر ساخته و تعادل در کل نظام قیمتی به وجود می‌آورد و تغییر نرخ بهره باعث تغییر تخصیص منابع جامعه می‌شود.

موسویان و میسمی (۱۳۹۳) دیدگاه های فرزین وش و ندری (۱۳۸۱) را نقد کرده اند. به گفته آنها ربا صرفاً یک قرارداد حقوقی نیست که با تغییر شکل قرارداد، مساله ربا حل شود و حیل ربا، صلح ربا و غیره همگی نامشروع هستند. همچنین تغییر شکل رابطه حقوقی، آثار اقتصادی و واقعی سوئی که ربا در بر دارد را حذف نمی‌کند. از جمله دلایل مهم حرمت ربا همین آثار هستند مانند ظلم، ممانعت از انجام اعمال خیر، جلوگیری از تجارت. همچنین آنها در نقد ربا عنوان کرده اند اگر ربا فاقد جنبه اقتصادی بود و تنها ماهیت حقوقی داشت، آنگاه بر خداوند حکیم و ائمه واجب بود تا این مسئله را بیان کرده و به راحتی و تنها با تغییر عنوان و ماهیت حقوقی، مسلمین را از خطر جنگ با خدا و رسول نجات می‌دادند در حالی که در سنت و سیره چنین چیزی نیست.

دلیل دیگری به گفته توتونچیان (۱۳۷۹) خلط مفهوم پول و سرمایه است. چرا که در ادبیات متعارف پول هم نوعی سرمایه در نظر گرفته شده است و این خلط، زمینه ای برای توجیه بهره حتی بهره قراردادی است.

نقد دیگری که توسط عیوضلو (۱۳۸۷) و بخشی و دیگران (۱۳۹۱) مطرح می‌شود، فرق بین پول و سایر کالاهاست. چرا که پول ارزش ذاتی و درونی ندارد و ارزش آن اعتباری، قراردادی و تبعی است و از این رو مستحق دریافت مازاد نمی‌تواند باشد.

سیر تاریخی استدلال های بهره در اندیشه مسلمانان و غیرمسلمانان

(۱) دلایل نقلی کتب ادیان یهودیت، مسیحیت، اسلام و ... (۲) عقیم بودن پول (۳) حق طبیعی (۴) انتقال مالکیت (۵) کالای عمومی بودن زمان	استدلال های مخالفین بهره	اندیشمندان غیرمسلمان
(۱) مولد بودن سرمایه (۲) رشد جمعیت (۳) رجحان زمانی (۴) رجحان نقدینگی	استدلال های موافقین بهره	
(۱) رد بهره در آیات قرآن (۲) رد بهره در روایات (۳) رد بهره از طریق اجماع (۴) رد بهره از طریق عقل	استدلال های مخالفین بهره	اندیشمندان مسلمان
(۱) ربوی بودن زیاده در اثر تمدید مهلت قرض (۲) حرام بودن بهره مضاعف و نه بهره عادلانه (۳) تفاوت قرض های مصرفی و تولیدی و ربا نبودن زیاده در قرض	توجیهات و حیل بهره	

های تولیدی	
(۴) تفاوت ربای محرم با بهره بانکی	
(۵) ربا نبودن بهره بانک مرکزی به عنوان یک نهاد سیاستی	
(۶) ربوی بودن بهره قراردادی و مجاز بودن بهره طبیعی	

۳- نقد روش شناسی

در مباحثات میان اندیشمندان غیرمسلمان تا قبل از قرن هجدهم، مخالفین ربا با اتکا به دلایل نقلی و ارزشی و اخلاقی مطرح شده در کتب الهی ادیان عهد عتیق، به رد بهره می پرداختند. در این دوران برخی از مخالفین هم با بهره‌گیری از همین جنس دلایل مانند رواج خیرخواهی در جامعه در نتیجه رواج قرض‌های ربوی و کاهش نرخ بهره، سعی در مقابله با جریان غالب داشتند.

در دوره‌هایی که غلبه با حکومت‌های متحد با کلیسا بود، دستورات کلیسا، همان ممنوعیت بهره با همین دلایل نقلی و ارزشی اجرا می‌شد. به تدریج دلایل عقلی فلاسفه هم جای تردیدی باقی نگذاشت و موجب شد حتی دوره‌هایی که حکومت هم راستا با کلیسا نبود، دلایل عقلی توجیهی برای مقبولیت بهره باقی نگذارد مگر خواست نامشروع ثروتمندان و همراهی حکام با آن‌ها.

بعد از قرن هجدهم به دلیل رویکرد پوزیتیویستی علم، دلایل نقلی به عنوان پدیده‌هایی غیرعلمی، اهمیت خود را در محافل علمی از دست دادند و رویکرد مباحثات بهره تبدیل به مباحثی عقلی، عینی شدند. البته اگرچه تلاش‌ها در این جهت بود، اما نمی‌توان مدعی شد این امر به طور کامل محقق شد چرا که در حالی که مولدیت سرمایه امری عینی است، پدیده‌هایی مانند جمعیت، رجحان زمانی و رجحان نقدینگی عواملی ذهنی‌اند.

البته تلاش‌هایی برای تعریف عواملی به عنوان معرفی از پدیده‌های ذهنی صورت گرفته است. همانطور که قیمت‌ها را پدیده‌ای عینی از مطلوبیت ناشی از مصرف تعریف می‌کنند به طوری که هر چقدر فرد از مصرف کالایی مطلوبیت بیشتری کسب کند حاضر است برای آن کالا قیمت بیشتری بپردازد، چنین تلاش‌هایی هم برای رجحان زمانی و نقدینگی صورت گرفته است. در نتیجه این تلاش‌ها بهره نمود عینی و بیرونی رجحان زمانی و نقدینگی معرفی شده است، هرچند این روش‌ها خالی از اشکال نیست و نقدهایی به آن‌ها وارد است.

دسته‌ای دیگر از اقتصاددانان بدون این که خود را در میدان مباحثات ریشه‌های بهره بیندازند، تأثیرات بهره بر بخش‌های مختلف اقتصاد و وضعیت رفاه افراد جامعه بررسی کرده‌اند. موافقین، بهره را متغیر کلیدی که نرخ‌های مختلف مانند نرخ بازدهی روی سایر دارایی‌ها، انتخاب از بین پروژه‌های مختلف، تخمین سودده بودن پروژه‌ای و ... را با استفاده از نرخ بهره، از دلایل لزوم بهره در زندگی اقتصادی امروز می‌دانند. در مقابل مخالفین هم از همین روش یعنی بررسی عقلی و اقتصادی و تحلیل اثرات بهره بر زندگی اقتصادی استفاده کرده و آن را عاملی محدودکننده در اقتصاد و موجب کاهش سرمایه‌گذاری، بیکاری و رکود نامیده‌اند.

به طور کلی استدلال‌های اندیشمندان غیرمسلمان در قرون معاصر که جنبه عقلی و تحلیل اقتصادی دارند، به جز بعضی از موارد مانند ریشه‌های ذهنی بهره که در معرفی نماینده‌های عینی برای آنها بحث و نقد وجود دارد، در تحلیل‌های اقتصادی، هر دو گروه از یک دسته از ادله استفاده کرده و همسانی روش شناسی وجود دارد.

دسته دیگر اندیشمندان مسلمان هستند که جریان غالب تا صد سال پیش در دستگاه فکری آنها، به استناد بر منابع نقلی و ارزشی برگرفته از آیات قرآن و روایات معصومین، مخالفت با بهره بوده است. به تدریج و به تبعیت از روش‌های مبادلات و تجهیز و تخصیص منابع به سبک غربی، روش‌های ربوی در جوامع مسلمین با استدلال‌های نمود یافتند.

عمده مباحثات و مناقشات برسر بهره از این دوران به بعد است. در جوامع مسلمین با پذیرش اصل حرمت ربا، رویکردها به پنج دسته تقسیم می‌شوند. دسته اول از مباحثات با نگاهی تاریخی سعی در متفاوت جلوه دادن ربای محرم در دوران جاهلیت و ربای قرون و اعصار کنونی دارند. این دلایل با موضوعاتی مانند مصرفی بودن قرض‌های جاهلیت و تولیدی بودن قرض‌های کنونی، حرمت زیاده در اثر تمدید مهلت آشکار می‌شود.

دسته دوم از دلایل، با استفاده از حیل ربا، سعی در خارج کردن مصادیق ربای امروزی از دامنه شمول ربای محرم دارند. از آن جمله می‌توان به دلایلی مانند در نظر گرفتن رابطه دولت و مردم و در نتیجه بانک مرکزی به عنوان بانک دولت با مردم مانند رابطه پدر و فرزند و در نتیجه حلیت ربای بین آنها مانند حلیت ربای بین پدر و فرزند، در نظر گرفتن پول به عنوان سرمایه تولید و در نتیجه بهره به عنوان سهم سرمایه از سود تحت عنوان بهره طبیعی، تلاش جهت متفاوت نشان دادن بهره بانکی با ربا تحت عنوان ثابت نبودن نرخ بهره بانکی اشاره نمود.

دسته سوم از ادله‌ای که تلاش می‌کنند ربای رایج در قراردادهای قرض امروزی را حلیت ببخشند، با نگاهی فقهی سعی در تفاسیر متفاوتی از آیات قرآنی و روایات به عمل می‌آورند مثلاً ششصد درصد بودن معنای عبارت "اضعاف مضاعه" براساس ادبیات عرب و در نتیجه ممنوع بودن ربای ششصد درصدی در قرآن و نه کمتر از آن.

دسته چهارم از دلایلی که توسط مسلمانان ایراد می‌شود، مساله عسر و حرج است. آن‌ها انعطاف‌پذیری قوانین و مقررات اسلامی را در شرایط مختلف در جهت حل مسائل مسلمین مستمسکی برای رای به غیرقابل اجتناب بودن قراردادهای قرض ربوی به خصوص در سیستم بانکی در شرایط امروز جامعه می‌دانند و در نتیجه تحت این قاعده، علی‌رغم ربوی بودن سیستم بانکی، رای به پذیرش آن به دلیل این که مبادلات نیاز روز جامعه هستند، می‌دهند.

دسته پنجم که کمترین تلاش‌ها در این زمینه صورت گرفته است، نگاه کارکردگرایانه به سیستم بهره‌ای است. در این نگاه ممکن است به نقش و اثرات بهره و مبادلات قرض ربوی بر کل سیستم اقتصادی و مبادلات توجه می‌شود. از آن رو که ممکن است برخی از مردم جوامع اسلامی و یا حکام آنقدر دیندار نباشند که حتی اگر علت و حکمت حکمی را ندانستند، به حکم تعبد، به آن پایبند باشند، تلاش در این زمینه بسیار حائز اهمیت است.

در واقع براساس سابقه طولانی تعالیم حوزوی و جدید بودن مطالعه علم اقتصاد به صورت مدرن در اغلب جوامع اسلامی، روش‌های دیگر به جز تحلیل‌ها و استدلال‌های اقتصادی، از رشد و توسعه بیشتری برخوردار است. اما مساله اساسی عدم تکافوی و پاسخگویی این تلاش‌ها جهت اقناع افکار و رفتار مسلمین در این جوامع بوده است.

مشکل اساسی گاهی طرح سوالات با رویکرد اقتصادی و عقلی صرف و پاسخگویی براساس روش‌های نقلی و تاریخی و ارزشی و فقهی است. این رویکرد در سیر مباحثات بهره در جوامع اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. رویکرد غالب و روش شناسی مورد استفاده، بهره‌گیری از آیات و روایات در جهت رد بهره است و اگرچه عقل هم از ابزار مباحثه در این راه است کمتر مورد مذاقه قرار گرفته است.

در پاسخ به دلایلی که به متفاوت بودن نوع قرض‌های عصر جاهلیت و قرض‌های اعصار کنونی و متفاوت بودن سیستم‌های اقتصادی معیشتی در عصر جاهلیت و پیشرفته در اعصار کنونی اشاره می‌کند، منتقدین هم با بیانی تاریخی این دلایل را رد می‌کنند.

استدلال‌هایی که به آیات قرآن تمسک بسته و بر طبق آیات قرض‌های ربوی محرم را قرض‌های مصرفی معرفی کرده‌اند توسط منتقدین با کمک استدلال‌های فنی و بررسی دقیق آیات رد شده است. اینجا هم محل مباحثه دو طرف بر اساس آیات است. دسته دیگر ظلم بودن و اکل مال به باطل بودن قرض‌های تجاری را به دلیل رضایت و سود بردن هر دو طرف رد می‌کند. منتقدین با بررسی دلایل موافقین و رد این نظریات با در نظر گرفتن این که تجارت همیشه سودآور نیست این فرضیه را هم رد کرده‌اند. البته یک دلیل دیگر هم ارائه شده و آن نوع قرارداد قرض است که تملیکی بوده و دریافت مازاد در چنین قراردادهایی ظلم است. در این حالت اگر چه دلیل و انتقاد می‌تواند از نوع حقوقی باشد چرا که هم ظلم پامال کردن حق و هم تملیکی بودن یک قرار و در نتیجه عدم مجوز برای تعدی به حقوق دیگران تحت قرارداد قرض نوعی بحث حقوقی است، به نظر می‌رسد منتقدین باید از دید اقتصادی هم مساله را بررسی کرده و دلیل ظلم و اکل مال به باطل بودن در قراردادهای تملیکی را بیان می‌کردند و به ذکر یک اصل کلی در قراردادهای تملیکی بسنده نمی‌کردند.

نکته دیگر عدم توانایی نقد دلایل عقلی و اقتصادی توسط مسلمانان است که به خصوص توسط اندیشمندان غیرمسلمان در دفاع از بهره بیان می‌شود. تمسک به آیات و روایات به تنهایی و غفلت از استدلال‌های عقلی و آثار اقتصادی آن و عدم

استفاده از علم اقتصاد با ابزار مدرن در پناه اصول و مبانی اسلامی، موجب ضعف مسلمین در این حوزه و به ناچار پذیرش رویکردهای غیرمسلمانان تحت عنوان روش‌های علمی جهت مسائل اقتصادی خواهد شد.

۴- خلاصه و نتیجه‌گیری

استدلال‌های فراوانی در رد یا پذیرش بهره از سوی متشرعین، متلکمین و اقتصاددانان صورت گرفته است. عمده فعالیت‌ها در این حوزه از سوی اندیشمندان است که با نگاه فقهی، تاریخی، حقوقی و اخلاقی، به بررسی مساله می‌پردازند. در این گونه تحقیقات، با پذیرش اصل قضیه حرمت ربا، تحقیقات حول جمع‌آوری دلایل اثباتی و متقاعد کردن مخالفینی که آنها هم بر ابعاد فقهی، تاریخی، حقوقی یا اخلاقی مساله اشکال وارد کرده‌اند مانند متفاوت بودن بهره و ربا، تفاوت عصر جاهلیت و اعصار کنونی، ربای مصرفی و تولیدی و ...، نمود می‌یابد.

این در حالی است که مباحثات در بین این گروه، بیشتر بر اساس استدلال‌های نقلی و ارزشی بوده و کمتر از منظر عقلی و تحلیلی به موضوع نگریسته شده است.

در مقابل رویکردهایی که با استفاده از دلایل عقلی و تحلیل اقتصادی ضرورت وجود بهره را اثبات می‌کنند، غالب دیدگاه‌های مخالف در رد پدیده آن بیشتر به منابع نقلی استناد می‌کنند. در این راستا بسته به نوع اعتقاد دینی و مذهبی، اندیشه مخالفین بهره، حول نقل قول و تفسیر از کتاب‌های مقدس - از تورات و انجیل گرفته تا قرآن کریم - می‌گردد. این بدان مفهوم نیست که رویکرد نقلی نمی‌تواند دفاع مستدلی در مقابل اندیشه‌های موافق بهره قلمداد شود، بلکه موضوع به بوطه نقد کشاندن دلایل عقلی و استدلالی اقامه شده برای توجیه بهره با استناد به ابزار و روش عقلی است. از منظر روش پاسخ و منطق استدلال، ابزار چنین نقدی باید همان روش و ابزاری باشد که در نگاه ثبوتی به موضوع بهره ارائه می‌شود.

در بسیاری از موارد، آنچه موجب خلط محتوا و موضوع و در نتیجه عدم شفافیت و بالاخره نتیجه‌گیری نادرست می‌شود، عدم پیروی از روش صحیح استدلالی است. بررسی این موضوع به این دلیل ضرورت دارد که اگر روش و ابزار مباحثه متناسب و از یک جنس نباشند، درک و مفاهمه ایجاد نشده و این نوع برخورد با مساله، نه تنها به حل آن که کشف ماهیت بهره است، منجر نمی‌شود، بلکه بیشتر سبب جمع‌آوری توجیهاتی برای تصمیمات اتخاذ شده، حال در جهت رد یا پذیرش بهره را فراهم می‌آورد.

منابع و مأخذ:

- بخش فرهنگی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم؛ ربا؛ بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱
- بخشی دستجردی، رسول؛ حسینی، سید عقیل؛ محمدی، مهدی؛ کاشیان، عبدالمحمد؛ «نقدی بر توجیحات معاصر پیرامون تفاوت بهره طبیعی از ربا در نگاه اندیشمندان اقتصاد اسلامی»، اقتصاد تطبیقی، بهار و تابستان، شماره ۱، ۱۳۹۱، ص ۴۵-۷۶
- پیغامی، عادل؛ «تحلیل انتقادی نظریه های "حقیقی- پولی" و "انگیزه های بین زمانی" در موضوع شناسی بهره»، رساله دکتری، دانشگاه امام صادق (ع)، زمستان ۱۳۸۹
- توتونچیان، ایرج؛ پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه داری، ۱۳۷۹، نشر توانگران
- حقانی زنجانی، حسین؛ «تشریح حرمت ربا در قرآن»، درس هایی از مکتب اسلام، سال ۲۷، شماره ۶، ۱۳۶۶، ص ۲۷ تا ۳۱
- دلالی اصفهانی، رحیم؛ ایزدخواستی، حجت؛ ماهیت و ضرورت پول و بهره در نظام سرمایه داری: رویکرد انتقادی، انتشارات ارسطو، ۱۳۹۴
- رجایی، محمدکاظم؛ ماهیت بهره و کارایی اقتصادی آن، قم موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، مرکز انتشارات، ۱۳۸۵
- رشید رضا، سید محمد (۱۴۱۴م)؛ تفسیر المنار، بیروت، دارالمعرفه للطباعه و النشر
- رفیق المصری، یونس؛ مصرف التمیمیه الاسلامی، بیروت، موسسه الرساله، سوم، ۱۴۰۷ ق
- شریف، احمدابراهیم، مکه و مدینه فی الجاهلیه و عهد الرسول، چاپ سوم، دارالفکر العربی، قاهره، ۱۹۶۵ م
- شیرزاد، محمدحسن؛ شیرزاد، محمدحسین؛ «بازخوانی مفهوم ربا در قرآن کریم بر پایه ی روش معناشناسی ساخت گرا»، صحیفه مبین، پاییز و زمستان، سال بیست و یکم، شماره ۵۸، ۱۳۹۴، ص ۱۶۴-۱۳۵
- صانعی، یوسف؛ فقه و زندگی، ربای تولیدی، قم، انتشارات میثم تمار، ۱۳۸۳
- صدر، محمدباقر؛ اقتصاد ما (بررسی هایی درباره مکتب اقتصادی اسلام)، مترجم: ع- اسپهبدی، ج ۲، طباطبائی؛ محمدحسین؛ نهاییه الحکمه، قم، موسسه نشر اسلامی، چاپ پنجم، منقحه، ۱۴۲۰ ه.ق
- عیوضلو، حسین؛ «اصول و مبانی نظام پولی در اقتصاد اسلامی»، اقتصاد اسلامی، شماره ۲۹، ۱۳۸۵، ص ۳۵-۶۱
- غنی نژاد، موسی؛ «تفاوت ربا و بهره بانکی»، نقد و نظر، شماره ۱۲، ۱۳۷۶، ص ۳۱۴-۳۲۷
- فرزین وش، اسدالله و کامران ندری؛ «ربا، بهره قراردادی و بهره طبیعی: نقد مفهومی بهره در نظریات اقتصادی متفکرین مسلمان»، تحقیقات اقتصادی، شماره ۶۰، ۱۳۸۱، ص ۱۴۹-۱۸۵
- قرضاوی، یوسف؛ «بهره بانکی همان ریاست»، مترجم نصرالله خلیلی، اقتصاد اسلامی، شماره ۳، ۱۳۸۰، ص ۱۰۹-۱۳۰
- کاشانی، سید محمود؛ «بررسی حقوقی چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا»، مجموعه سخنرانی ها و مقالات هشتمین سمینار بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری تهران، ۱۳۷۶
- کیایی، حسن؛ «سیاست گذاری پولی در بانکداری اسلامی»، پایان نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، به راهنمایی کامران ندری، تهران، دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۶
- محمد رفیق جواهری؛ «سود و بانکداری اسلامی»، سفیر، سال پنجم، شماره بیستم، ۱۳۹۰، ص ۸۵-۱۲۲
- مطهری، مرتضی؛ مساله ربا به ضمیمه بیمه، تهران، انتشارات صدرا، چاپ چهارم، ۱۳۷۱
- مکارم شیرازی، ناصر؛ ربا و بانکداری، مدرسه امام علی ابن ابی طالب، قم، ۱۳۸۰
- موسایی، میثم؛ تبیین مفهوم و موضوع ربا از دیدگاه فقهی، تهران، مؤسسه تحقیقات پول و بانکی، ۱۳۷۶
- موسوی بجنوردی، سید محمد؛ «نقدی بر استثنائات حرمت ربا از دیدگاه فقهی»، مجموعه سخنرانی ها و مقالات نهمین سمینار بانکداری اسلامی، مؤسسه عالی بانکداری تهران، ۱۳۷۷
- موسوی بجنوردی، محمد؛ «مبحث ربا»، متین، شماره ۸، ۱۳۷۹، ص ۴۳ تا ۸۰
- موسویان، سید عباس و حسین میسمی؛ «نقد و بررسی دیدگاه های جدید پیرامون ربا و بهره بانکی»، تحقیقات مالی- اسلامی،

بهار و تابستان، شماره ۶، ۱۳۹۳، ص ۷-۳۶

موسویان، سید عباس؛ «نظریه های ربا و بهره»، اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۷، ۱۳۸۷، پاییز ۱۳۸۷، ص ۶۷-۱۰۰

موسویان، سید عباس؛ «نقد دیدگاه های معاصر درباره ربا»، کتاب نقد، ۱۳۹۱، شماره ۶۵ و ۶۶، ص ۲۲۷-۳۰۲

موسویان، سیدعباس؛ «ثمران فقهی- اقتصادی دفعی یا تدریجی بودن تحریم ربا در قرآن»، اقتصاد اسلامی، شماره ۱، ۱۳۸۰،

ص ۸۷ تا ۱۰۹

ندری، کامران و کیایی، حسن؛ «سیاستگذاری پولی در بانک مرکزی بر اساس نرخ بهره و حرمت ربا در اسلام»، مجموعه مقالات

نوزدهمین همایش بانکداری اسلامی، تهران، مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۷، ص ۴۲۱-۴۶۵

نیلی، مسعود؛ «مقایسه تطبیقی قانون عملیات بانکی بدون ربا با کارکردهای اقتصاد مدرن»، مجموعه مقالات پانزدهمین

همایش بانکداری اسلامی، تهران، مؤسسه عالی بانکداری ایران، ۱۳۸۳، ص ۲۰۹-۲۳۴

Bohm-Bawerk, E.V.; Positive theory of capital, translated by William Smart, 1891

Bohm-Bawerk, E.V; Capital and interest, South Holland, Libertarian Press, translated by William Smart, 1889

Cencini, A. ; Monetary macroeconomics. A new approach, London and New York, 2001

El-Gamal M.A. ; "An Economic Explication of the Prohibition of Riba in Classical Islamic Juisprudence"; Proceedings of the Third Harvard University forum on Islamic Finance, 2001

Fisher, I. ; the theory of interest, NY, Macmillan, 1930

Friedman, M; the Optimum Quantity of Money and other Essays; Chicago Press, Aldine, 1969

Keynes, J.M. ; The General Theory of Employment, Interest and Money, London, Macmillan, 1936

Mises, L. V. ; Human Action: A treatise on economics; 1963 edition, New Haven: Yale University Press, 1949

Murphy, R. ; unanticipated intertemporal change in theories of interest, ph.D dissertation, new yourk university, 2003

Phelps, E. S. : "The Golden Rule of Capital Accumulation". American Economic Review. 51: 638-43, 1961

Samuelson, P. ; An exact consumption loan model of interest with or without social contrivance of money; 1958

Simmel, G; The Philosophy of Money; Contributors: David Frisby – editor. Routledge , New York, 2004